



Сторінки історії

УДК 378.2:330.46:631.52/.53:
630*631.527:001.89:63

© 2021

В.В. ТАЛАНОВ — ЗАСНОВНИК СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО СОРТОВИПРОБУВАННЯ, ВИДАТНИЙ СЕЛЕКЦІОНЕР ТА ОРГАНІЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ

В.А. Вергунов

*доктор сільськогосподарських наук,
доктор історичних наук, професор, академік НААН
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127, Україна
e-mail: dns.gb-uaan@ukr.net
ORCID:0000-0002-5476-4845*

Надійшла 27.05.2021

Мета. Розкрити основні віхи життєвого та творчого шляху, узагальнити найвагоміші наукові здобутки талановитого вченого-селекціонера, одного із організаторів вітчизняного галузевого дослідництва та вищої фахової сільськогосподарської освіти В.В. Таланова. **Методи.** Загальнонаукові — аналіз, синтез, класифікація; історичні — проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний та біографічний. **Результати.** Доведено, що В.В. Таланов був ініціатором створення багатьох вітчизняних науково-дослідних установ та освітніх закладів, їхніх структурних підрозділів. На українських землях найвагомішим організаційним досягненням ученого було відкриття Катеринославської сільськогосподарської дослідної станції. Організував Бюро по введенню і розповсюдженню нових сортів польових рослин, заснував державну сортовипробувальну мережу, об'єднану згодом у всесоюзну. В.В. Таланов — автор високопродуктивних сортів твердої пшениці, гібридів кукурудзи та люцерни. Розробив принцип багаторічних експериментів, який став основою запровадження в країні системи державного сортовипробування. **Висновки.** Систематизовано наукову спадщину вченого за напрямками: інтродукція та селекція сільськогосподарських рослин, державне сортовипробування та стандартизація, районування. Наукові розробки В.В. Таланова створили підґрунтя для заміни в масштабах країни несортного матеріалу на більш урожайний сортовий, що дало змогу одержати додатково сотні мільйонів тонн зерна та іншої продукції рослинництва.

Ключові слова: аграрна освіта, рослинництво, інтродукція, селекція, сорти.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovysnyk202110-10>

Вікові досягнення вітчизняних учених-аграріїв становлять потужний базис для ефективного функціонування агропромислового комплексу, сприяють вирішенню багатьох проблем сучасності, пов'язаних із глобальною продовольчою безпекою, зростанням якості харчування та здоров'я населення. Це зобов'язує до критичного аналізу творчої спадщини попередніх генерацій учених, здійснення об'єктивної оцінки їхнього внеску в становлення та розвиток системи галузевого дослідництва та вищої фахової освіти. Йдеться передусім про тих лідерів вітчизняної аграрної науки, які з певних причин були недооцінені сучасниками.

Яскравою постаттю в історії вітчизняної аграрної науки першої половини ХХ ст. став учений-селекціонер В.В. Таланов, який заклав теоретико-методологічні та практичні основи державного сортовипробування, районування та стандартизації сортів культурних рослин. З його іменем пов'язано розроблення принципу багаторічних експериментів, загальносоюзного плану подальшого розвитку рослинництва. Він створив сорт-шедевр Цезіум 111, який тривалий час був світовим еталоном твердих пшениць, а також сорт Мільтурум 321, вихідний матеріал сортів твердої пшениці Гордеїформе 5, Гордеїформе 10 та Мелянопус 37. Досліднику належить пріоритет в інтродукції та розповсюдженні у степових районах Західного Сибіру нових кормових культур — пирію безкореневищного та кукурудзи, а також виведенні першого зимостійкого сорту люцерни Бухарська-1450. В.В. Таланов першим у країні почав працювати над створенням міжсортівних гібридів кукурудзи. Водночас, указані напрями його дослідницьких інтересів є більшою мірою невідомими серед наукової громадськості.

Окремі напрями діяльності та надбання В.В. Таланова розкрито в наших попередніх виданнях і публікаціях інших авторів [1–4]. Прагнення віддати належне вченому до дня 140-річчя від його народження, ще раз переосмислити його вагомий внесок у розвиток галузевої наукової думки спонукає до більш системних досліджень.

Метою досліджень є науково-історичний аналіз життєвого та творчого шляху В.В. Таланова, узагальнення його здобутків з організації сільськогосподарської дослідної справи та фахової вищої освіти, першочергово — на українських землях, а також його результативних наукових пошуків із розроблення всесоюзного плану розвитку рослинництва, основ державного сортовипробування і районування, інтродукції та селекції культурних рослин.

Методи досліджень. Дослідження ґрунтується на принципах історичного пізнання: об'єктивності, системності, наступності, комплексності, багатофакторності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікацію) та структурно-функціональні методи. Значну увагу приділено історичним методам дослідницького пошуку (проблемно-хронологічному, порівняльно-історичному, ретроспективному, біографічному) та джерелознавчому аналізу.

Результати досліджень. Віктор Вікторович Таланов народився 27 листопада (9 грудня) 1871 р. у м. Нижній Новгород (Російська Федерація) у купецькій сім'ї. Рано залишився без батьків. Після закінчення Санкт-Петербурзького комерційного училища із званням особистого почесного громадянина і кандидата комерції у 1891 р. він починає, а в 1896 р. завершує повний курс навчання у Санкт-Петербурзькому лісовому інституті, де здобуває спеціальність «учений лісівник». Для поглиблення професійних знань вступив на 3-й курс сільськогосподарського відділення Ново-Олександрійського інституту сільського господарства і лісівництва (м. Пулави, Люблінське воєводство Царства Польського) (нині — Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва), який закінчив у 1898 р. за спеціальністю «учений агроном». Того самого року почав працювати агрономом від Лісового Департаменту у складі «Особливої експедиції з випробування та обліку різних способів і прийомів лісового й водного господарств в степах Росії», що почала свою діяльність 22.05.1892 р. під керівництвом професора В.В. Докучаєва

в Кам'яному степу у вигляді Хренівської дослідної ділянки на водорозділі Волги і Дону в Бобринському повіті (Воронезька губ.). Тут у 1899 р. він закладає дослідне поле для вивчення впливу лісових захисних насаджень на польові культури, що започаткувало Кам'яностепову дослідну станцію (нині — ФДБНУ «Воронезький федеральний аграрний науковий центр імені В.В. Докучаєва», Росія). На одному із засідань (1899 р.), створеної В.В. Докучаєвим 23 березня 1888 р. Ґрунтової комісії Імператорського Вільного Економічного товариства В.В. Таланов робить доповідь «Деякі дані про алювіальні ґрунти і характер рослинності на них». Через завершення фінансування експедиції нетривалий час працює помічником лісничого Бузулуцького лісівництва та викладачем у Бузулуцькій лісовій школі Самарської губернії. Того самого року на запрошення Ставропольського суспільного міського управління стає його агрономом і займається вдосконаленням форм ведення землеробства міста та краю. У 1901 р. учений засновує та очолює до 1906 р. першу на Північному Кавказі галузеву дослідну інституцію — Ставропольське сільськогосподарське дослідне поле, де проводить свою першу серію багаторічних стаціонарних дослідів із відпрацювання агротехніки вирощування сільськогосподарських культур у цьому регіоні. За одержаними результатами зробив загальний висновок, що тільки після проведення методично відпрацьованих багаторічних польових досліджень можливі рекомендації виробництву, тобто відкрив принцип багаторічних експериментів. Згодом цей підхід став основою запровадження в країні системи державного сортовипробування [1].

З 1906 по 1907 р. Віктор Вікторович працював управителем і викладачем приватного землеробства у Сумській сільськогосподарській школі Харківської губернії (нині — Сумський національний аграрний університет), а протягом 1907–1913 рр. — губернським земським агрономом у м. Катеринославі (нині — м. Дніпро), займаючись передусім розповсюдженням через сільських господарів спеціальних знань і наданням допомоги селянським господарствам

і кооперативним спілкам через розроблену ним програму лекцій. У 1908–1909 рр. за його ініціативою в губернії створено з 5-ти показових дослідних ділянок із порівняльного випробування кукурудзи, кормових і зернових культур. До цих практик долучилася ціла плеяда відомих згодом українських учених-аграріїв і навіть, як у випадку з К.І. Осьмаком, — державних і політичних діячів [2]. До 1917 р. ця мережа налічувала 12 ділянок у семи губерніях як України, так і Північного Кавказу. Вченому належить пріоритет в інтродукції й поширенні у Катеринославській губернії нових кормових культур: сорго, суданської трави, могару та зубовидних сортів кукурудзи. На нараді агрономів при Катеринославській губернській земській управі 30 квітня 1908 р. він робить пленарну доповідь, в якій обґрунтовує заснування центральної для регіону та Південного степу України обласної сільськогосподарської дослідної станції. Розробляє її структуру з 3-х відділів: рослинництва, з дослідним полем, хімічною та бактеріологічною лабораторіями, вегетаційним будинком і метеостанцією; селекції, з розсадником сортів і відповідною лабораторією та фітопатологічний (ентомологічний). На іншому зібранні, що пройшло 1 травня 1908 р. разом із В.В. Віннером, М.З. Боронцовим, Б.М. Рожественським, С.Л. Франкфуртом, М.К. Походнею, О.Ф. Доллежалем, І.Г. Чернишом та О.К. Кодем обирається до складу комісії з її облаштування та утримання. Серед здобутків цього періоду — організація у 1910 р. однієї з перших у країні обласних сільськогосподарських виставок у Катеринославі. За ініціативою В.В. Таланова й підтримкою російських емігрантів у США та за рахунок південних земств країни у 1909 р. було офіційно створено так звану Земську закордонну сільськогосподарську агентуру. З 1908 по 1913 р. він редагує її друкований орган — «Известия сельскохозяйственной агентуры в США» [1].

8 березня 1909 р. Загальні збори 39 засновників першого в країні галузевого наукового зібрання — Київського агрономічного товариства КАТ), яке свою діяльність розпочало 2.02.1909 р., В.В. Таланова обирають своїм членом. Того самого року він

виступає перед ними з програмною доповіддю «Сорти кукурудзи і кормових рослин і результати з ними у Катеринославській губернії». Від імені Комісії з розповсюдження сільськогосподарських знань КАТ Віктор Вікторович читав лекцію «Культура кукурудзи» на курсах для агрономів і сільських господарів Київської, Подільської та Волинської губерній з 25.11 по 10.12.1912 р. у м. Києві.

Стосовно українських земель найвагомішим організаційним здобутком ученого є створення в 1911 р. Катеринославської сільськогосподарської дослідної станції (нині — Синельниківська дослідна станція Інституту зернових культур НААН). Від її імені був одним із основних доповідачів на Харківському обласному з'їзді, що пройшов у жовтні 1911 р. У своєму виступі «Про способи розповсюдження сільськогосподарських знань у Сполучених Штатах» довів державну необхідність організації в країні «триєдності агрономічного центру», що об'єднала наукову, громадську та педагогічну діяльність через кадри роз'їзних спеціалістів (агрономів). Тим самим, як і на Катеринославському з'їзді 1911 р. він покладав на них функцію розповсюджувачів позашкільної освіти. Ідею підтримали частково. З 1913 по 1915 р. В.В. Таланов керує відділом прикладної ботаніки станції, а протягом 1913–1915 рр. очолює її. Серед багатьох творчих здобутків ученого цього періоду — створення вихідного матеріалу майбутніх широковідомих сортів твердої пшениці: Гордеїформе 5, Гордеїформе 10 та Мелянопус 37. Сорт Гордеїформе 10 вирощували в країні майже 50 років, яким на 1930 р. було засіяно понад 1,5 млн га. Із 1912 р. він першим у країні почав працювати над створенням міжсортних гібридів кукурудзи. Вивчав її не тільки як кормову, а й як просапну культуру, зокрема і в системі сівозмін. Досліджував вплив довготривалого самоzapилення кукурудзи й апробував її висівання квадратно-гніздовим способом. Ці доробки увійшли до обов'язкової програми для вивчення, запроваджені згідно з постановою Всеросійської наради з дослідної справи в листопаді 1918 р. 4-місячних курсів із дослідної справи при Московському

сільськогосподарському інституті, відкритих дослідним відділом НКЗ РСФРР восени 1919 р. [1].

Восени 1917 р. В.В. Таланов приймає запрошення Омського сільськогосподарського товариства і навесні 1918 року переїжджає до м. Омська. Того самого року він створює й очолює до осені 1922 р. Західносибірську обласну селекційну станцію імені М.Л. Скалозубова (нині — Сибірський НДІ сільського господарства СВ РАН).

За результатами 5-річних дослідів, які фактично продовжили розпочаті ним у Катеринославі, створює сорт-шедевр, який тривалий час був світовим еталоном сильних пшениць — Цезіум 111 і займав 4-ту частину посівних площ цієї культури в країні у 30-х роках минулого століття. Інший сорт — Мільтурум 321 виявився вдалим другим батьківським матеріалом до канадського сорту Kitchener для цілої серії західно-сибірських сортів пшениці: Мільтурум 553, Іскра, Омської 2078, Мільтурум 13, завдячуючи яким на третину вдалося збільшити врожайність пшениці в Західному Сибіру [3].

В Омську вченому вдалося створити першу в Сибіру насінницьку мережу («Держнасінькультура») на основі Західно-Сибірської обласної сільськогосподарської дослідної станції, особливого маточного розсадника при ній і маточних насінневих господарств Омського сільськогосподарського товариства й агробази губземуправління. Віктор Вікторович був одним з ініціаторів створення у 1919 р. на основі Омського середнього сільськогосподарського училища — Омського інституту сільського господарства і лісівництва (нині — Омський державний аграрний університет імені П.А. Столипіна). Після об'єднання вузу з Політехнічним інститутом й утворення Сибірського інституту сільського господарства і промисловості завідує у ньому з 1921 р. кафедрою тайгового землеробства. Вченому належить пріоритет в інтродукції та розповсюдженні у степових районах Західного Сибіру нових кормових культур — пирію безкореневищного (американського) і кукурудзи, а також виведенні першого зимостійкого сорту люцерни — Бухарська 1450 [1].

Після голоду 1921 р. його викликано до Москви як високоавторитетного фахівця та консультанта з кукурудзи Наркомзему РСФРР. З кінця 1922 р. учений безпосередньо займався питаннями інтродукції закордонного насінневого матеріалу через створене ним Бюро по введенню і розповсюдженню нових сортів польових рослин при профільному наркоматі. Бюро співпрацювало з Американським комітетом «Джойнт» (American Joint Distribution Committee), який був створений у США в 1914 р. для надання допомоги єврейському населенню, яке емігрувало в цю країну. Через це Бюро у 1923 р. створюється спочатку українська мережа сорто випробування, а в наступному — і у РСФРР. Учений очолює діяльність 17-ти сортодільниць у південних губерніях Росії і України. У 1925 р. Бюро змінює формат своєї діяльності, перейшовши на державне фінансування, тепер уже як Бюро по сортовивченню і районуванню сортів при Державному інституті дослідної агрономії. Під керівництвом науковця створюється загальнодержавна мережа і, головне, — розроблюється єдина методика проведення сорто випробування для різних культур, а також відпрацьовуються основи апробації та всебічної оцінки сортів. 1929 р. у праці «Райони сортів ярої і озимої пшениці СРСР та їх якість» учений робить першу спробу районування країни. Того самого року, під час виступу на Всесоюзному з'їзді по селекції, генетиці, насінництву та племінній справі він уперше оприлюднює проєкт, який отримав назву сортового районування зернових культур. Як наслідок, було прийнято рішення щодо запровадження «Державної племінної книги сортів сільськогосподарських рослин». У цей час він стає одним з найавторитетніших селекціонерів країни, спроможним селекціонувати відразу і яру м'яку пшеницю, і озиму м'яку, і яру тверду. Як голова сільськогосподарської комісії СТО В.В. Таланов розробляє стандарти селекційних сортів культурних рослин. Досягнуте дало можливість у вимірі всієї країни замінити безпорідний (несортовий) матеріал на урожайніший сортовий, що сприяло одержанню додаткової сотні мільйонів тонн зерна та іншої продукції рослинництва.

Із 25.02.1925 р. Віктор Вікторович працює за сумісництвом заступником директора Всесоюзного НДІ прикладної ботаніки і нових культур, який очолював М.І. Вавилов, а також керує його Московським бюро. Після об'єднання Бюро по введенню і розповсюдженню нових сортів польових рослин з інститутом створює його Північно-Кавказьке відділення (нині — Майкопська станція ВНДІ рослинництва ім. М.І. Вавилова). За завданням інституту в 1927 р. очолив піврічну експедицію до США і Канади. За її результатами в аграрне виробництво країни було запроваджено: механізацію рисової культури, сухе протруєння насіння, введення буркуну білого як нової кормової культури, селекцію хлібних культур на стійкість до грибкових захворювань та ін. [3].

У 1930 р. В.В. Таланов — активний учасник розроблення загальносоюзного плану розвитку рослинництва. Наступного року вчений стає одним з ініціаторів створення єдиної Всесоюзної державної сорто випробувальної мережі шляхом об'єднання Південної і Північної мереж при Всесоюзному НДІ рослинництва із штаб-квартирою у Ленінграді (нині Санкт-Петербург, Росія). Цього самого року вперше заарештований у справі «Трудової селянської партії» разом із О.Г. Дояренком, С.К. Чайновим та ін. Незважаючи на це, 29 березня 1932 р. його обирають членом-кореспондентом АН СРСР по відділенню математичних і природничих наук за напрямом «біологічні науки, рослинництво, агрономія». Після повторного арешту в січні 1933 р. згідно з рішенням Особливої наради при Колегії ДПУ 10.10.1933 р. відправлений на три роки в адміністративне заслання в с. Солянка Красноярського краю, де працює на Східно-Сибірській зональній зерновій дослідній станції науковим консультантом з кукурудзи, а згодом — завідувачем секції зернових відділу селекції. 13 жовтня 1934 р. він отримує дозвіл виїхати із заслання, але без права проживати у великих містах. Змушений протягом весни 1935-го — грудня 1936 р. повернутися на батьківщину, де організовує і керує Горьківською краєвою дослідною станцією з рільництва. Крім того, за сумісництвом працює професором

і завідувачем кафедри Вищої сільськогосподарської школи.

Помер В.В. Таланов 5 грудня 1936 р., похований у м. Ленінград (нині Санкт-Петербург, Росія).

Творча спадщина вченого, незважаючи на багатогранність і значущість як з питань теорії та методології, так і практики, до кінця не досліджена. Низка його праць залишаються фундаментальними для аграрної науки, зокрема — «Кукуруза и однолетние

кормовые растения засушливой полосы Соединенных Штатов. По данным американских опытных станций в связи с результатами коллективных опытов 1908 года в Екатеринославской губернии. Описание сортов, методов селекции и улучшения культуры» (Екатеринослав, 1909. 207 с.); «Яровая пшеница в Северной Америке» (Москва, 1923. 101 с.) та ін. Частина праць В.В. Таланова залишилася у рукописному вигляді й чекає на свого дослідника.

Висновки

В.В. Таланов доклав чимало зусиль до становлення системи сільськогосподарської дослідної справи України зокрема як засновник Катеринославської сільськогосподарської дослідної станції, створив Бюро по введенню і розповсюдженню нових сортів польових рослин, через яке організував мережу сортовипробування України, об'єднану згодом в єдину колишню всесоюзну державну сортовипробувальну мережу, сприяв поширенню вітчизняної вищої сільськогосподарської освіти.

Доклав чимало зусиль до здобуття особливого статусу Бузулуцькою лісовою та Сумською сільськогосподарською школою.

Основні наукові здобутки вченого — розроблення принципу багаторічних експериментів, загальносоюзного плану розвитку рослинництва, єдиної методики сортовипробування, основ районування, стандартів селекційних сортів культурних рослин. Першим у країні почав працювати над створенням міжсортівих гібридів кукурудзи.

Verhunov V.

National Scientific Agricultural Library of the NAAS, 10 Heroiv Oborony Str., Kyiv, 03127, Ukraine; e-mail: dnsgb_uaan@ukr.net; ORCID: 0000-0002-5476-4845

V.V. Talanov — the founder of the state variety testing system, an excellent plant breeder and organizer of the domestic agricultural research method

Goal. To reveal the main milestones of life and creative path, to summarize the most important scientific achievements of the talented scientist-breeder, one of the organizers of domestic industry research and higher professional agricultural education — V.V. Talanov. **Methods.** General scientific — analysis, synthesis, classification; historical — problem-chronological, comparative-historical, retrospective, and biographical. **Results.** It is proved that V.V. Talanov was the initiator of the creation of many domestic research institutions and educational institutions, their structural units. In the Ukrainian lands, the most important organizational achievement of the scientist was the foundation

of the Katerynoslav Agricultural Research Station. He organized the Bureau for the Introduction and Distribution of New Varieties of Field Plants and established a state variety testing network, which was later merged into the All-Union one. V.V. Talanov is the author of high-yielding varieties of durum wheat, hybrids of corn and alfalfa. He developed the principle of long-term experiments, which became the basis for the introduction of a system of state variety testing in the country. **Conclusions.** The scientific heritage of the scientist is systematized in the following directions: introduction and selection of agricultural plants, state variety testing and standardization, zoning. Scientific developments of V.V. Talanov created the basis for the replacement of non-varietal material in the country by more productive varietal, which allowed to obtain additional hundreds of millions of tons of grain and other crop products.

Key words: agricultural education, crop production, introduction, selection, varieties.

DOI: <https://doi.org/10.31073/agrovisnyk202110-10>

Бібліографія

1. *Вергунов В.А.* Таланов В.В. (1871–1936) — видатний учений-селекціонер та один із організаторів сільськогосподарської дослідної справи в Україні. *Новейшие научные достижения — 2014*: матер. X Межд. научн.-практ. конф., 17–25 января, 2014. София: «БялГРАД-БР» ООД, 2014. Т. 11: История. С. 70–74.
2. *Вергунов В.А.* К.І. Осьмак — державний діяч та один із організаторів і популяризаторів наукового забезпечення сільського господарства в Україні у 1911–1928 рр. *Історичні записки: зб. наук. праць*. Луганськ, 2012. Вип. 36. С. 31–48.
3. *Гончаров Н.П.* Организатор системы государственного сортоиспытания и выдающийся селекционер (130 лет со дня рождения В.В. Таланова). *Информационный вестник ВООГис*. 2002. № 20.
4. *Левина Е.С.* «Беда или вина академика Вавилова?». *Природа*. 1992. № 8. С. 121–124.
5. *Таланов В.В.* Главнейшие результаты и направления работ Западно-Сибирской областной организации за 1918–1922 гг. Москва, 1923. 45 с.
6. *Таланов В.В.* Селекция и семеноводство в СССР. Обзор результатов деятельности селекционных и семеноводческих организаций к 1923 году. Москва, 1924. 442 с.
7. *Таланов В.В.* Селекция, семеноводство и зерновое хозяйство в Северо-Американских Соединенных Штатах и Канаде. Москва, Ленинград, 1931. 232 с.
8. *Таланов В.В.* Яровая пшеница в Северной Америке. Москва, 1923. 101 с.